

חזקי שוהם

בין טבע לתרבות

מיכל סדן, הרועה העברי: גלגולם של דימוי וסמל מספרות ההשכלה לתרבות העברית החדשה בארץ ישראל, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"א, 167 עמ'

הספר שלפנינו הוא פריו התמציתי של מחקר מקיף שערכה המחברת במסגרת לימודי הדוקטורט שלה, ושנושאו גלגולי הופעתה של דמות הרועה מספרות ההשכלה לתרבות העברית החדשה. המחברת, המעידה על עצמה שהיא נצר לאחת המשפחות החלוצות בפיתוח ענף רעיית הצאן בארץ, עשתה עבודת איסוף יסודית של חומרים ספרותיים, חינוכיים, חזותיים ומוזיקליים שמופיע בהם מוטיב הרועה העברי, והיא מתחקה אחר

הופעותיו מספרות ההשכלה ועד התרבות העברית החדשה, בימי היישוב ואף בתקופת המדינה. הספר מתמקד במשמעויות המוטיב בשלושה היבטים של התרבות העברית: האתוס החלוצי, הכמיהה לשיבה לימות המקרא וההתערות בארץ. הטענה העיקרית בספר היא שדמות הרועה מופיעה כסמל של עבריות, עבודת האדמה והתמזגות עם הטבע, ומזוהה עם מכלול מעלות מוסריות אוניוורסליות: אחריות, אכפתיות, מנהיגות וכיוצא באלה.

הסקירה המקיפה והמאלפת שבספר מעלה כי היה פער בין שכיחותו של הרועה העברי בתוצרי התרבות העברית החדשה כמושא לגעגועים רומנטיים ולתקוות אוטופיות, לבין היעדרו המוחלט כמעט משוק העבודה ביישוב ובמדינת ישראל. אמנם המחברת מקדישה פרק (הפרק השני) לסקירת התפתחות רעיית הצאן כענף משקי בהתיישבות החקלאית הציונית ואחר כך הישראלית, ועומדת על הקשיים בהתבססותו. אולם יתרונותיו וחסרונותיו הכלכליים של הענף מתוארים באופן מעורפל משהו, ומעבר להתחלות הראשוניות לא ברור מה הייתה חשיבותו בהתיישבות החקלאית. המחברת טוענת כי 'הפער בין אופיים האנרכיסטי-אוטופיסטי-רומנטי של הרועים לבין הרפוסים הקולקטיביים המחייבים של מסגרות אלו והמוסדות המיישבים, קיבוצים, מושבים וכו' היה גדול מדי' (עמ' 41). ואולם באותה נשימה היא מוסיפה כי 'יתרונותיו הכלכליים של גידול הצאן עשוהו לאחד הענפים הראשונים שנסודו בתהליך הקמתם והתגבשותם של קיבוצים מאז שנות העשרים' (שם). אין לשלול על הסף את האפשרות שההטיה האישית של הכותבת לטובת ההיסטוריה המשפחתית מנעה ממנה לצייר תמונה ברורה בעניין זה, על אף מאמציה.

הייתה אשר הייתה מידת התבססותו המשקית של ענף הצאן, מוטיב הרועה היה נוכח בשירים,

של משיכה אל הטבע בשל התיעוש; כיוונים אלה נדונים בספר רק במרומז ויש מקום לפתחם. על ההסבר האוריינטליסטי המחברת עומדת באופן אגבי בהקדמה, בציינה כי רעיית צאן דווקא הייתה פרנסה בולטת של יושבי הארץ, אך כידוע היו אלו תושביה הלא-יהודים. דא עקא, 'התרבות הכפרית המקומית שפגשו העולים לארץ-ישראל, תרבות הפלאחים והבדווים, לא נתפסה כחלופה ההולמת את צרכי השעה ואת החזון והאידיאולוגיה אשר ליוו את המעשה החלוצי. הם נדרשו על כן להציע תרבות חקלאית חלופית שממנה יצמח מרקם החיים החדשים בארץ-ישראל' (עמ' 11). אמת, התרבות הבדווית לא נתפסה כמקור תרבותי לגיטימי, כמו מרבית מרכיבי המערכת התרבות הערבית המקומית (תרבות הפלאחים קשורה פחות לעניין רעיית הצאן). ואולם אין זאת אומרת שלא הייתה היקסמות מדמותו של הבדווי, גם אם היא נתפסה כמושגים אירופיים, כפי שהראו ישראל ברטל ואחרים.¹ מהערות אחדות הפזורות פה ושם בספר נראה כי המחברת מסכימה שלאוריינטליזם היה תפקיד חשוב בהיקסמות מדמות הרועה, בשלושת ההיבטים שהוזכרו לעיל: הקשר לארץ התנ"ך – שהערכים המקומיים שימרו את תרבותה כביכול – ההתערות בנופיה של הארץ והחיבור המחודש לאדמה באמצעות האתוס החלוצי. הרועה הבדווי נחשב כבעל תכונות אלו, ולפיכך נתפס כדגם לחיקוי ולעברות. ההערה המעניינת ביותר בהקשר הזה היא אזכור לימוד נושא רעיית הצאן בחינוך הקיבוצי במסגרת 'שיטת הנושאים'. בחמשת השבועות שהוקדשו לנושא זה נחשפו הילדים, לצד הכרת הצאן ולימוד מלאכת החליבה, גם

בתמונות ובסיפורים יותר מאשר בסידור העבודה ביישובים החקלאיים היהודיים. לדוגמה המחברת ממחישה באופן משכנע את הפופולריות הרבה של שירי הרועים בתרבות העברית החדשה, ללא פרופורצייה למספרם הזעום של העוסקים בפועל ברעיית צאן (עמ' 56). טענה זו עוברת כחוט השני לאורך סקירת תוצרי התרבות השונים ומגיעה אף לתיאורים המאלפים של הניסיונות לחדש ביישוב את 'חג הגז'. לצד הפער בין שירי הגז שכתבו מי שחוו אותו בפועל לבין אלו שמחבריהם מעולם לא טיפלו בצאן, המחברת מדגישה את הפער בין מספרם הרב של תוצרי תרבות שעניינם חג הגז לבין המעמד השולי שהיה לו בפועל בחיי היישוב (עמ' 115-116). הנה כי כן, כמו מוטיבים אוטופיים אחרים בתרבות העברית החדשה, הרועה העברי הפך לסמל לא מפני שהיה שכיח בנוף האנושי הממשי של הארץ, אלא במידה רבה להפך.

המחברת משכילה להמחיש את הטענה באופן משכנע; אולם דומה כי עיון נוסף בשאלת הסיבה לתופעה זו והצגת רובד ניתוח נוסף היו עשויים להעמיק ולחדד את הניתוח בלי להרחיב את היריעה יותר מדי. מדוע מבין הסמלים הרומנטיים הרבים שהיו באוצרותיהן של התנועות הלאומיות המודרניות – שרובן ככולן עשו שימוש נרחב בסמלים חקלאיים, בנופים פסטורליים ובעבר הרחוק – בחרה התרבות העברית החדשה דווקא ברועה לסמל את ההתערות בארץ ובטבע, את הרומנטיקה התנ"כית ואת האתוס החלוצי? האם היה קשר ישיר בין בחירה זו לבין העובדה הכלכלית-החברתית שכמעט לא היו בהיסטוריה של היישוב רועים אמתיים (חוץ מבני משפחתה של המחברת, המוזכרים בשער האחורי של הספר)? אפשר להציע שני כיווני חקירה לחפש בהם תשובות על שאלות אלה: האוריינטליזם הציוני והרועה כמתווך בין טבע לתרבות בעידן

1 'ברטל, קווק ובדווי: עולם הדימויים הלאומי החדש', הנ"ל (עורך), העלייה השנייה, א: מחקרים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 482-493.

למה שהוגדר 'חיייו של הרועה הערבי', ואף החלו בלימוד השפה הערבית (עמ' 50). מסתבר אם כן שחיי הרועים זוהו בכל זאת בעיקר עם הבדווים. אף שנראה שהמחברת מודעת לחשיבותו של האוריינטליזם בהיקסמות של התרבות העברית החדשה מדמותו של הרועה, היא דוחה את הדיון בכך לסוף (עמ' 134-140) ובוחרת שלא להציע זאת כהסבר כולל לפער שבין ייצוגיו התרבותיים של הרועה העברי לבין נוכחותו המועטה בחיים הממשיים. המחברת מסתייגת – ובצדק – מהאופנתיות היתרה של תזת האוריינטליזם, אך הפופולריות של דמות הרועה העברי מאפשרת לדון בתזה זו באופן ביקורתי ולברוק לעומק (ולאו דווקא באריכות) את מידת התאמתה למקרה של התרבות העברית החדשה.

ההסבר הנוסף הנוגע למעמדו של הרועה כמתווך בין טבע לתרבות עשוי להינתן במסגרת לימודי בעלי החיים (Animality studies), תחום מחקר המתפתח לאחרונה.² תחום זה עוסק באופן היסטורי וביקורתי בהיווצרותה של הנחת היסוד ההומניסטית בדבר עליונותו המטפיזית של בעל החיים הקרוי אדם על בעלי החיים האחרים, ולשם כך הוא נדרש לניתוח הופעתם של בעלי החיים בספרות, בתרבות ובאמנות. תחום הדעת הזה מציע לעקוב אחרי האופן שבו ייצוגי בעלי החיים מכוננים גבולות רטוריים, מוסריים ואסתטיים בין בני אדם לבעלי חיים אחרים, גבולות שבעת החדשה המאוחרת הוגדרו כפער שבין טבע לתרבות.

דיונה של המחברת ביחס לבעלי חיים בתרבויות יהודיות שונות לאורך ההיסטוריה (דרך אגב, רצוי היה שלא להשתמש במונח הכוללני 'יהדות') ולאחר מכן בתרבות העברית החדשה אינו מביא

בחשבון את אחד ההקשרים ההיסטוריים החשובים שבהם התפתחה תרבות זו, הלא הוא העיור, שהחל בארץ-ישראל כאמצע המאה התשע-עשרה, ושהתגבר אחרי הכיבוש הבריטי. תהליך העיור באירופה בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים יצר לראשונה בהיסטוריה האנושית מצב שבו מרבית האוכלוסייה התגוררה בערים, וחקלאים רבים הפכו לפועלי ייצור או למעמד בינוני עירוני. יש הטוענים כי הפיכתם של בעלי החיים לצעצועים ולאובייקטים נפוצים בתרבות הילד בעידן התעשייתי שיקפה דווקא את התרחקות האדם מהטבע ואת התרחקותם של בעלי החיים הלא-אנושיים מחיי היום-יום של בני האדם. בנסיבות אלה הקריאות לחזרה אל הטבע ולשלילת העירוניות והתעשייתיות היו קשורות להתפשטותה של רומנטיקת הטבע בתנועות לאומיות מודרניות. במקרה הציוני זוהתה ההתרחקות מהטבע לא רק עם העיור אלא אף עם הגלות. הרומנטיקה של הטבע בציונות הייתה שונה מזו שבתנועות לאומיות אחרות גם מפני שנוסף על תהליך התיעוש השתלבה הציונות בתהליך ההיסטורי המשמעותי האחר של המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים באירופה – תנועת ההגירה אל מחוץ ליבשת. לכן בתרבות העברית החדשה נכרכה הרומנטיקה של הטבע באוריינטליזם וברומנטיקה של התנ"ך. ואכן הספר שלפנינו מזכיר פעמים אין-ספור את הפסטורליה המסומלת בדמותו של הרועה ודן בכך בפרוטרוט. בבחירה שלא להרחיב בהקשר התעשייתי של המפעל הציוני ושל התרבות העברית החדשה אין הספר שלפנינו יוצא דופן ביחס למרבית ההיסטוריוגרפיה הציונית; היסטוריוגרפיה זו הבינה כפשוטה את התעמולה האנטי-עירונית והאנטי-תעשייתית שרווחה בקרב סוכני התרבות הציונים ואף בקרב מקבלי ההחלטות (ומסיבה זו נמנעו מייסוד ערים חדשות במשך כל תקופת המנדט).

2 תודה לנועם גל, שהכניס אותי בסוד התחום המרתק הזה ותרם כמה הערות חשובות לרשימה זו.

בעלי חיים אחרים שהתרבות העירונית החדשה הותירה להם מקום – כמו נמלים, עכברים, יונים, עורבים וחתולים, החיים בקרבה לבני האדם אך אין להם שימוש של ממש עבורו – לא נתפסו כנציגי הטבע אלא דווקא כנציגיה של העירוניות. לפי הדימוי המקובל, יציאתו של הרועה מעולם

התרבות, המאפיין את האדם, אל עולם הטבע היא הקיצונית ביותר במקצועות החקלאיים. ובכל זאת אף הרועה לא הגיע אל הטבע הטהור, שכן הוא טיפל בבעלי חיים מבויתים. העיסוק היחיד שהוא אולי בבחינת חריגה מוחלטת מעולם התרבות אל עולם הטבע הוא הציד, אולם בשלהי המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים היו שטחי היער בארץ-ישראל מצומצמים מכדי לאפשר ציד כעיסוק של ממש. במילים אחרות, ייתכן, ולו כהיפותזה הדורשת מחקר ועיון נוספים, שפולחן דמותו של הרועה חושף דווקא פן ביתי של רומנטיקת הטבע העברית.

הספר שלפנינו הוא אפוא מסד נתונים מקיף, יסודי ומרשים לפי כל קנה מידה, הקורא לעיון נוסף בשאלות החשובות שהוא מעלה. הספר עשיר באיורים, ואלה מבהירים את הדיון ותורמים לחוויית הקריאה הנעימה.

בה בעת גרם המפעל הציוני לעיור ולתיעוש מקיפים בארץ, ורעיית צאן לא הייתה המקצוע החקלאי היחיד שלא זכה לפופולריות רבה בכוח העבודה היהודי – ובתוך כך התפתח בארץ שיח פסטורלי עשיר, שאפיין חברות תעשייתיות בכלל ואת האידיאולוגיה הציונית בפרט.

מדוע התאים הרועה – יותר מאשר בעלי מקצועות חקלאיים או נופי טבע אחרים – לסמל את הפסטורליה ואת ההרמוניה בין האדם לטבע? שאלה זו זקוקה לדיון מעמיק שאין זה מקומו, אך אפשר להעלות את ההשערה שהרועה ניצב בנקודת תפר רגישה שבין האדם לטבע כפי שהומשגו בעידן התעשייתי. זאת לא רק בשל ריחוקו כביכול מהציוויליזציה העירונית בכלל ומחברת בני אדם בפרט ובשל חיי הנרודים, אלא בשל טבעם הדרו-משמעי של בעלי החיים שבהם הוא מטפל. הכבשים והעזים בויתו מזמן על ידי בני האדם שהם משרתים, ושבהם הם תלויים כדי לשרוד, וזה אלפי שנים כמעט אין האדם – בוודאי באזורנו – מכיר בעלי חיים אלו במצבם הטבעי. בשל התקדמות התיעוש הניחה התרבות המנותחת בספר חלוקה דיכוטומית בין טבע לתרבות וביטאה געגועים למצב הטבעי האבוד.